

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

(જન્મ : 16-9-1911, અવસાન : 23-7-1960)

કવિ, નાટ્યકાર કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના ઉમરાળામાં થયો હતો. માધ્યમિક શિક્ષણ ભાવનગરમાં લીધું. ત્યારબાદ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાં જોડાયા. એમના પર ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો વિશેષ પ્રભાવ હતો. તેઓની ઢાંડીકૂચના એક સૈનિક તરીકે પસંદગી થયેલી.

તેમની પાસેથી ‘કોડિયાં’, ‘પુનરપિ’, જેવા કાવ્યસંગ્રહ, ‘વડલો’, ‘મોરનાં ઈંડાં’, ‘પિયો ગોરી’, ‘પીળાં પલાશ’ અને ‘પક્ષિની’ જેવાં નાટકો મળે છે. ‘ઈન્સાન મિટા દૂંગા’ સંગ્રહમાં આઠ વાર્તાઓ છે. આ ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં વિવિધ વિષયનાં આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં પુસ્તકો આપેલાં છે. રાજકોટ ખાતે મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર વિષયના તે પ્રમુખ હતા. એમને મરણોત્તર ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ મળેલો છે.

આ રચનામાં મનુષ્યની ઈશ્વર પ્રત્યેનાં શ્રદ્ધા અને આડંબરનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આપણાં મંદિરોમાં ઘણીવાર ઈશ્વર પોતે પણ અકળામણ અનુભવે છે. મંદિરે જઈ માણસે અહંકાર છોડી સૌની સાથે પ્રેમમૈત્રી કેળવવાની હોય છે. ત્યાંના ભભકા અને ઠઠારા આવનારાઓને આંજી દેતા હોય છે. બીજી બાજુ મંદિરના વહીવટમાં ભક્તિ, પ્રેમ, લાગણી અને સમભાવનો અભાવ વર્તાય છે, એટલે અકળાયેલા ભગવાન પૂજારીને મંદિરમાંથી પાછો જવાનું ફરમાન કરે છે. ઈશ્વર તો પ્રેમનો ભૂખ્યો છે. તેને પૂજા, અર્ચના ને ભવ્ય મંદિરોનાં બંધનો ખપતાં નથી. વળી ઈશ્વરની ખરી સેવા કરનારા કરતાં આંડબરીઓ મંદિર પર પોતાના અધિકારો સ્થાપી શ્રદ્ધાનો વેપાર કરે છે. ઈશ્વરની ખરી શ્રદ્ધાથી સેવા, મંદિરનિર્માણમાં મહેનત અને મજૂરી કરનારો વર્ગ તો મંદિરની બહાર બેઠો છે, તેનો મંદિરોમાં પ્રવેશ નિષેધ છે. જ્યારે કશું ન કરનારો પૂજારી ઈશ્વર સામે જઈ ધૂપદીપ કરી ખોટાં નામ ખાટી રહ્યો છે. ઈશ્વરના માધ્યમથી કવિ આવા પૂજારી એવા જ અન્ય આંડબરીઓ સામે પોતાનો રોષ પ્રગટ કરે છે.

ઘંટના નાદે કાન ફૂટે મારા, ધૂપથી શ્વાસ રૂંધાય;
 ફૂલમાળા દૂર રાખ પૂજારી, અંગ મારું અભડાય.
 ન નૈવેદ્ય તારું આ, પૂજારી તું પાછો જા!
 મંદિરના આ ભવ્ય મહાલય, બંધન થાય મને;
 ઓ રે પૂજારી! તોડ દીવાલો પાષાણ કેમ ગમે!
 ન પ્રેમનું ચિહ્ન આ, પૂજારી તું પાછો જા!
 એરણ સાથ અફાળે હથોડા, ઘંટ તણો ઘડનાર,
 દિન કે રાત ના નીંદર લેતો (ને) નૈવેદ્ય તું ધરનાર,
 ખરી તો એની પૂજા, પૂજારી તું પાછો જા!
 દ્વાર આ સાંકડાં કોણ પ્રવેશે? બહાર ખડી જનતા;
 સ્વાર્થ તણું આ મંદિર બાંધ્યું, પ્રેમ નહિ પથરા,
 એ તું જોને જરા! પૂજારી તું પાછો જા!
 ઓ રે પૂજારી! આ મંદિર કાજે મજૂર વહે પથરા
 લોહીનું પાણી તો થાય એનું ને નામ ખાટે નવરા,
 અરે તું ના શરમા! પૂજારી તું પાછો જા!
 ખેડૂતને અંગ માટી ભરાતી, અર્ધ્ય ભર્યો નખમાં,
 ધૂપ ધર્યો પરસેવો ઉતારી ઘંટ બજે ઘણામાં;
 પૂજારી સાચો આ, પૂજારી તું પાછો જા!

નાદે અવાજથી કાન ફૂટવા (કાન ફૂટી જાય - બહેરા થઈ જાય તેવો) અસહ્ય ઘોંઘાટ લાગવો ધૂપથી ધૂપસળી કે બીજાં કોઈ સુગંધી દ્રવ્યોથી શ્વાસ રૂંધાય ગૂંગળામણ થવી, શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી થવી, રૂંધાવું તે અંગ શરીર અભડાય અભડાવું, અપવિત્ર થવું નૈવેદ્ય પ્રસાદ, દેવને ધરાવેલી ખાવાની વસ્તુ મહાલય (અહીં) પવિત્ર ધામ, મંદિર પાષાણ પથ્થર ચિહ્ન નિશાની એરણ અમુક આકારનું લોખંડનું ગચિયું, જેના ઉપર સોની, લુહાર વગેરે ઘડે છે. અફાળ અફાળવું, ટીચવું, પછાડવું, અથડાવવું હથોડા ટીપવાનું કે ઠોકવાનું મોગરી જેવું સાધન સાંકડાં પહોળાઈમાં ઓછાં, સાંકડવાળાં કાજે માટે, વાસ્તે વહે વહન કરવું ઉપાડવું - ઊંચકવું તે, ઊંચકીને લઈ જવું તે ખાટવું ફાયદો મેળવવો અર્ધ પૂજા, સન્માન ઘણામાં મોટો ભારે હથોડો પછાડવાથી થતાં અવાજમાં

રૂઢિપ્રયોગ

લોહીનું પાણી થવું ખૂબ મહેનત પડવી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઈશ્વરને પોતાના કાન ફૂટતા હોય તેવું શાથી લાગે છે?
- (2) ઈશ્વરને ભવ્ય મંદિર કેવું લાગે છે?
- (3) ઈશ્વર મંદિરની દીવાલો શાથી તોડી નાખવાનું કહે છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઈશ્વર સાચી પૂજા કોની ગણાવે છે? શા માટે?
- (2) નામ ખાટી જનારા લોકો પર ઈશ્વરે શો કટાક્ષ કર્યો છે?
- (3) ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ સાચો અર્ધ અને સાચો ધૂપ શો છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ઈશ્વર પૂજારીને પાછો જવાનું શા માટે કહે છે? આ વાત કાવ્યને આધારે સમજાવો.
- (2) આ કાવ્યનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (3) ‘પૂજારી તું પાછો જા’ - શીર્ષક સમજાવો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- પ્રસ્તુત કાવ્યને સમૂહપ્રાર્થનામાં ગાઓ.
- સામાજિક કે ધાર્મિક આડંબર અંગેનાં અન્ય કાવ્યો એકઠાં કરીને સામૂહિક વાચન-શિબિર યોજો.

‘ઘંટના નાદે કાન ફૂટે મારા, ધૂપથી શ્વાસ રૂંધાય,
ફૂલમાળા દૂર રાખ પૂજારી, અંગ મારું અભડાય’

● ખરેખર તો ધૂપ, દીપ, ફૂલ જેવી પૂજાસામગ્રી ભગવાનને રીઝવવા ધરાવાતી હોય છે, પણ ભગવાનને વાચા ફૂટે તો તેનાં મુખે કેવાં વચનો આવે તેનું બયાન અહીં વાપરેલાં ત્રણ ક્રિયાપદો (કાન ફૂટવા, શ્વાસ રૂંધાવો, અંગ અભડાવું)થી થયું છે જે સરસ વિરોધ રચે છે.

‘લોહીનું પાણી તો થાય એનું ને નામ ખાટે નવરા’

● મારું મંદિર બનાવવા પાછળ મજૂરો લોહીનું પાણી કરે છે અર્થાત્ ખૂબ પરિશ્રમ કરે છે તેની વાહવાહી નવરા મેળવી જાય છે. અહીં કવિએ લોહીનું પાણી કરવું રૂઢિપ્રયોગ પંક્તિમાં સરસ રીતે વણી લીધો છે.

● પોતાની પૂજા કરવાનો ઠાલો આડંબર કરનારા પૂજારીને પાછા જવાની આજ્ઞારૂપ ભગવાનના ધ્રુવપંક્તિરૂપ ઉદ્ગારને અંતે મુકાયેલ ઉદ્ગારચિહ્નની નોંધ લો.

‘ધૂપ ધર્યો પરસેવો ઉતારી ઘંટ બાજે ઘણમાં’

● મહેનતકશ આદમીનો પરસેવો ધૂપ અને તેના હાથે થતા ઘણના ઘા (ઉત્પાદકશ્રમ)નો નાદ જ મારો ઘંટ, અહીં શબ્દાનુપ્રાસ પણ આકર્ષક છે.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

● ‘સાપ ગયા ને લિસોટા રહ્યા’ - કહેવતને આધારે ‘શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધા’ વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપો, એ અંગેનાં પુસ્તકો વાંચવાનું સૂચન કરો.

●